

ALİ ŞİR NEVAYİ'NİN *TARİH-i MÜLÛK-i ACEM* ADLI ESERİNDE ZIT ANLAMLI, EŞ ANLAMLI VE ÇOK ANLAMLI KELİMELER

Abduvaliyeva Dilnoza AKRAMOVNA*

Leksik semantik süreçlerin türlerinden olan zıt anlamlı, eş anlamlı ve çok anlamlı kelimeler, her dilin sözlüğünde belli bir tabakayı oluşturmaktadır. Bu kelimeler edebiyatta önemli yer tutmaktadır. Eserin edebî ve tasvirî özelliklerinin artırılması, bu yapıdaki dil birliklerinin fazla kullanılmasıyla ilgilidir. Bu bakımdan zıt anlamlı, eş anlamlı, çok anlamlı kelimeleri teorik bakımdan incelemek, bu kelimelerin dilde oluşma yolları ve diğer leksik semantik gruplardaki söz ve anlam şekilleri ile ilişkisini, yapısına göre türlerini, antitezi oluşturacak yapıları bilimsel bakımdan araştırmak, dil bilimi için en önemli problemlerden birisidir.

Alî Şîr Nevâyî; dünya edebiyatında ünlü bir şair, tercüman, hattat, ressam, yazar, mimar ve devlet adamı olarak bilinmektedir. Nevâyî'nin eşsiz eserleri hâlâ bilim adamları tarafından seçme eserler olarak araştırılmaktadır. Bize göre bunun pek çok sebebi vardır. Nevâyî, Türkçeyi ilk koruyan şair olarak ana dilinin bütün imkânlarını ortaya çıkardı. Hatta bazı şair ve yazarlar tarafından hakir dil olarak görülen Türkçeye "Hamse" yazmaktan korkmadı. Bu cesurluk, şaire çok büyük şöhet kazandırdı. Nevâyî'nin eserleri arasında yer alan *Tarih-i Mülûk-i Acem*, ayrı bir yere sahiptir. Bu eserinde Nevâyî, halk için kaygılanan Timurlu şehzadeler ve padişahların hangi özelliklere sahip olması gerektiğini ele almıştır. Diğer eserleriyle kıyaslandığında küçük bir eser olmasına rağmen felsefi bakımdan çok kıymetli bir eserdir.

Dil tarihi bakımından bir eseri incelemek kolay değildir. Özellikle bu eser Alî Şîr Nevâyî eserleriyse iş çok daha zordur. Şairin eserlerinin dili, diğer şairlerin eserlerinin diline göre oldukça farklı ve karmaşıktır. Bu ne-

* Özbekistan Cumhuriyeti Abdulla Kadiri Jizzah Pedagoji Üniversitesi Özbek ve Edebiyatı Fakültesi Özbek Dil Bilimi Bölümü doktora öğrencisi

denle de şairin eserlerinin dili dil bilim bakımından az araştırılmıştır. Hem Farsça hem Arapça ve bir yandan Türkçe ve Moğolca, Yunanca, Hintçe ve Eski Sanskritçe kelimeleri bile çeşitli anlamlarda ustalıklı kullanmak sadece Nevâyî gibi şairlere kısmet olmuştur. *Tarih-i Mülûk-i Acem*, tarihî bir eser olarak bilinmektedir. Bu sebeple tarihî ve arkaik kelimeler çok geçer. Devlet adamlarının ünvanlarına, derece ve rütbe isimlerine sık sık rastlanır.

Zıt anlamlı kelimeler belli bir kategori olarak eskiden beri mevcuttur. Ancak bu kelimelerin incelenmesi sonraki dönemlerde olmuştur. Bu kategori; eş anlamlı kelimeler, çok anlamlı kelimeler ve eş sesli kelimelere göre daha az araştırılmıştır. Genel dil biliminde de aynı durumu görüyoruz. Özbek dil biliminde de zıt anlamlı kelimeler meselesi daha sonradan araştırılmışsa da bu alanda dikkate değer çalışmalar yapılmıştır.

Tarihi Mülûk-i Acem metninde Ali Şîir Nevâyî, kelimelerin anlam bakımından zıtlık ilişkisi sonucu oluşan dil hadisesi olan zıt anlamlı kelimelerden ustalıklı istifade etmiştir. Eser metninde 100'den fazla zıt anlamlı kelime kullanıldığı belirlendi. Aşağıda eser metninde kullanılan zıt anlamlı kelimeleri leksik semantik bakımdan inceleyeceğiz.

Eser metninde belirlenen zıt anlamlı kelimelere ait sözlük birimler, genelde sıfat, ad, fiil ve zarf kelime türü temelinde oluşmuştur.

1. Sıfat Sözlük Birimlerde Zıt Anlamlılık İlişkisi

Zıt anlamlılık ilişkisi, en çok sıfatlarda görülür ve bu kelimeler toplam zıt anlamlı kelimelerin yaklaşık olarak %50'sini oluşturur. Aşağıda bu kelimelerin bazıları esasında inceleme yapılacaktır.

“Бирор томонга ён босмай; қонун, адолат юзасидан холисона, ҳаққоний иш тутадиган; адолатли, беғараз, тўғри” (ÖTİL 87) anlamını bildiren одил kelimesi taraf tutmayan; kanun bakımından gerçekçi, hakkaniyetle çalışan, adaletili ve doğru anlamını taşıyan *adl* kelimesi “zulmeden, cebreden, adaletsiz” temel anlamında Nevâyî'nin eserlerinde kullanılan *zalim* (ANETİL: 644)¹ kelimesi ile karşılanır. *Фалак то эрур зулм қилмоққа хос, Эмас золиму одилу андин халос.* (189) Özbek Türkçesinde zalim sözünün çok anlamlı kelime olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ancak bu anlamlar arasında *adaletsiz* anlamı kullanılmamaktadır (ÖTİLII: 158). Özbek dilinde bu zıt anlamlı ikilemeler, sadece metin talebiyle zıt anlamlı kelimeler olarak bilinmektedir.

1 Daha sonra yararlanılan örneklerin sayfası parantez içinde gösterilecektir.

“Хафа, дилтанг” (ÖTİL II: 534), “ранжиган, ғамгин, хафа, жафо чеккан” (ANETİL II: 220) Türkçede “üzgün, neşesiz, darılmış, tasalı, gamlı, melul” (Okul Sözlüğü 1994: 800) gibi anlamlar taşıyan *melul* kelimesi, “бирор нарсадан мамнун, кувончга тўла; хурсанд” (ÖTİL IV:590) Türkçede: “neşeli, bir şeyden memnun, keyifli” anlamındaki *şad* kelimesi ile zıt anlama gelmiştir: *Бир кун вазир Ардашерни қошига кириб, ани бағоят малул топди. (209) Чу тўзди жаҳон базмини Кайқубод, Сурудди каёний била эрди шод. (193)* Aynı zamanda *малул (209) – huşnud (201)* kelimesi ile de zıt anlamlıdır.

“Ҳамма ёки тегишли кишилар биладиган, ошкор, аён” *маълум* (ÖTİL II: 563) Türkçesi: “gizli, pinhan” anlamını taşıyan *mutavari -мутавори* (ANETİL II: 380) “gizlice, başkalarına belli etmeksizin, gizli olarak” anlamındaki *maktum- мактум* (ANETİL II: 216) kelimeleri ile karşılanmıştır. *...андоқ ўғли борким, маълум эмас... (209)...оти анинг ҳам Сосон эрди, мутавори ва мактум юрур эрди (207) mutavari ve maktum* kelimeleri eskimiştir, artık Özbekçede kullanılmamaktadır (ÖTİL II: 516-671). Akil, bilgili anlam birimciğindeki *доно (akillı)* kelimesi (ÖTİL I: 234) “bilim ve eğitimden habersiz, akılsız, cahil” anlamını bildiren *nadan* (ÖTİL III: 48) kelimesi ile karşılanmaktadır: *Ардашер бағоят хирадманд ва доно киши эрди. (216)...ул золим ва нодон киши эрди. (217)* Bunun dışında, *дона (akillı)* kelimesinin eş anlamlısı *akil oқил (221)* kelimesi de *нодон (aptal, akılsız)* sözü ile zıt anlam oluşturmaktadır.

Обод (abad) sözlük birimi “кўркам бинолар, чиройли кўчалар, боғу роғлар билан гўзаллик касб этган, гуллаб яшнаган” anlamında (ÖTİL III: 74) “güzel binalar, güzel sokaklar, bağlar güzellik içinde olan”; “tamenen bozulmuş, viran edilmiş, virane, yıkılmış veya harap olmuş yapı”, “тамомила бузилиб кетган, ер билан яксон бўлган, батамом емирилган, харобага айланган” anlamını (ÖTİL I: 171) bildiren *вайрон* kelimesi ile zıt anlamlıdır: *Ки, обод эди адлидин баҳру барр... (226); ...мулкни вайрон ва душманни муставли ва сипоҳни паришон топди. (219)* Bununla birlikte, *abad* kelimesi, *virane kelimesinin eş anlamlı çifti бузуг (191), барбод (232)* kelimeleri ile aynı zıt anlamlı kelimeler grubundadır.

ТМА metninde, 255 yerde eş anlamlı kelime kullanılmıştır; bu da yaklaşık 760 kelimeyi oluşturmaktadır. Nevâ’î eserlerinde kullanılan eş anlamlı kelimeler, genelde Çağatay edebî dilinin estetik güzelliğini ortaya çıkarılmasını kolaylaştırmıştır.

2. Sözlük Birimlerde Eş Anlamlılık İlişkisi

Aşağıda ТМАде kullanılan eş anlamlı yapılar; anlam bilimsel, yapısal ve anlam bilimsel – gramatikal yaklaşımlara göre incelendi.

Silahlı kuvvetlerin tamamı veya bir kısmı, ordu anlamını (ÖTİL II: 643) ifade etmek için eserde Türk diline sanskrit dilinden geçmiş olan *черик* (çerik) ve Farsçadan girmiş olan *сипох* (sipah) terimleri kullanılmıştır. Bu terimlerin semantik içeriğinde aynı anlam vardır (122). “Давлат, ташкилот, ҳарбий қисм, кема ва ш.к.нинг расмий эмблемаси чизилган бир ёки бир неча рангли, сидирға ёки суратли, узун таёқ учига ўрнатилган мато” anlamı (ÖTİL I 73). “Devlet, kurum, askerî bölünme, gemi ve başkaların resmi amblemi çizilmiş olan bir veya birkaç renkli veya resimli, uzun çubuğun ucuna yerleştirilen kumaş” Arapça *алам* (elem) (189) ve *ливо* (liva) (235) ve Farsça *дарафш* (derefş) (189) kelimeleri yardımıyla ifadelenmiştir; *валиаҳд* (veliahd) (186) – *қоиммақом* (kaimmakam) (205) terimleri, “мерос олиш ҳуқуқиға эга бўлган шахс; меросхўр” (ÖTİL I: 180). “Miras alma hakkına sahip olan insan, varis”, “Biribirine savaş açan taraflardan her biri” (ÖTİL I: 24) anlamını anlatmak için eserde Türkçe *ёғи* (yağı) (204), Arapça *адув* (aduv) (219), *ганим* (ganim) (219), *рақиб* (rakib) (230), *муҳолиф* (muhalif) (193 ve Farsçadan girmiş olan *душман* (düşman) (219) terimleri kullanılmıştır.

“Қўл ёки камон билан отиб ёки уриб санчиладиган учи ўткир қурол”, “найза” (ЎТИЛ, I, 493); Türkçesi: “Elle veya yayla atılıp veya vurulan ucu keskin silah, mızrak” anlamı Arapçadan girmiş olan *синон* (sinan) (187), *ҳарба* (harba) (187) veya *ҳабба* (habba) (187) kelimeleri ile ifade edilmiştir. “Demiri döverek çeşitli araçlar yapan usta” anlamını (ÖTİL II: 159) eserde Türkçe *темурчи* (temurçi) (189) ve Farsça *оҳангар* (ahenger) (189) kelimeleri anlatmıştır. Farsça *ганж* (genc) (216), Arapça *хазина* (hazine) (295) kelimeleri “бирор шахс, ташкилот ёки давлат ихтиёридаги қимматбаҳо буюмлар: маблағ; бойлик; давлат”, Türkçesi: “Bir şahıs, kurum veya hükumete ait pahalı eşyalar: meblağ, zenginlik, devlet” anlamını taşımaktadır. Niteleme anlamı taşıyan *бадфеъллик* (bedfellig) (217) ve *бадхуylуғ* (212) kelimeleri “ёмон хулқ атвор, ёмон феъл” (ÖTİL I: 71); Türkçesi: “Kötü huylu”, “Вадфеъллик, қўполлик, тундлик, дағаллик” (ANETİL I: 190) “Kötü huyluluk, kabalık, nezaketsizlik” anlamları ile eş anlamlılık oluşturmaktadır. Farsçadan girmiş olan “yırtıcı, vahşi hayvan” anlamındaki *дарранда* (derrende) (220) ve Arapça *сибо* (siba) (220) kelimeleri ile eş anlamlı olmaktadır. Özbek edebî dilinde *derrende* kelimesi, “memeli

hayvanlar” için kullanılmaktadır (ÖTİL I: 212). *Siba* kelimesi ise kullanımdan kalkmıştır. “Vilayet ve şehrin yöneticisi makamındaki kişi” (ÖTİL V: 547) “şehir yöneticisi” (ÖTİL I: 180) anlamlarını Arapça *волу* (vali) (189), *ҳоким* (hakim) (231) kelimeleri bildirmektedir.

Çalışmada, eserde kullanılan çok manalı kelimelerin farklı özellikleri üzerinde duruldu. Dilin zenginliği yalnız kelimeler ve deyimlerle değil, kelimelerin manalarıyla da ölçülür. Birden çok anlama sahip olma ile gerçekleşen dil olayı olarak kabul edilen çok manalılık ve türleri mevcut kaynaklarda ele alınmıştır. Çağatay edebî dilini her yönden kolaylaştıran, geliştiren büyük fesahet sahibi Ali Şîr Nevâyî'nin leksik birlikleri çok anlamda kullanma ustalığı, *Tarih-i Mülûk-i Acem* adlı eserinde açıkça görülmektedir.

3. Fiillerde Çok Anlamlılık

Araştırmamız, çok anlamlılığın daha çok fiillerde kullanıldığını ortaya çıkardı. Araştırmamıza esas olan eser metninde ise yaklaşık 40 Türkçe çok anlamlı kelimededen yararlanılmıştır. Aşağıda bu fiillerin bazılarını örneklerden yola çıkarak tahlil edeceğiz. Temel anlam dışında ikincil anlamların miktarı bakımından çok anlamlı kelimeleri, iki ve daha fazla anlama sahip leksik birliklere ayırarak incelemek, farklı yönleri ortaya çıkarmak açısından uygun olacaktır.

İlk defa XI. yüzyıl Karahanlılar Dönemi eski Türk dili abideleri dilinde “düzenlemek, düzgün duruma getirmek, bertaraf etmek (gidermek)” anlamında kullanmış olan *tüz*-fiili, Nevâyî tarafından aşağıdaki anlamlarda kullanılmıştır: 1. Düzenlemek, düzgün duruma getirmek.” *Bu kaideni ul tüzdi.*” (185); 2. Yönetmek. “*Cihan mülkün adl ve dad ile tüzdü*” (187); 3. Hüküm sürmek, şahlık yapmak. “*Tahmasıp saltanat asbabın tüzüp, maaş ötkerdi*” (191); 4. Savaşmak, mücadele etmek, “*Bildikim masaf tüzüp, iş kıla almas.*” (219); 5. Sıraya geçmek, askerî sıra. “*Gırşasp bila masaf tüzüp, razm kıldı.*” (192); 6. Düzeltmek. “*Atası buzganlarını tüzdi.*” (218); 7. Uygulamak, tatbik etmek. “*Manuçehr koygan kaide ve rüsümni tüze almadı.*” (190); 8. Bu sözlük birimin edilgen çatıdaki *tüzül*-şekli “teşkil edilmek, yapılmak” anlamını bildirir: “*Çün bu me'reke tüzüldi* (219).” İki cümlede kullanılan Arapça *masaf* teriminin “sıra, dizi, askerî saf” manalarını yansıttığını da vurgulamak gerekir. 9. Ali Şîr Nevâyî'nin *Muhakemetü'l Lugateyn*'de *tüz*- kelimesinin iki insan arasında iş birliği ortaklık, uyuşmayı şekillendirmek anlambirimciğini ifade ettiğini de vurguladığı bilinmektedir: “*...yana tüz-iki kişi arasnda muvafakat salmagını derler*” (ML 1967: 113). Yukarıdaki anlamın *Tarih-i Mülûk-i Acem*'e yansıdığını aşağıdaki örneklerde görürüz: “*Zulm binasını buzdu ve*

adl esasın tüzdi" (212). *Tüz-* fiili, eser metninde 21 yerde geçmiş 9 anlam taşımıştır. Anlam bakımından *tüz-* fiiline yakın olan *yasa-* fiilinin "kurmak tertip etmek, taksim etmek" anlamlarındaki şekli, ilk defa Eski Türk abideleri Költigin yazıtında kullanıldığı kaydedilmiştir (DTS: 245). XI-XIII. yüzyıllar Türkçe kaynaklarında yukarıdaki fiile rastlanmamıştır. Harezmi anıtlarında "yapmak, kurmak" anlamlarında kullanıldığı bilinmektedir (Fazılov 1966: 461). Bu fiilin kullanım alanı XV-XVI. yüzyıllarda Eski Özbek edebî dilinde çok genişmiş. *Tarih-i Mülûk-i Acem* metninde ise *yasa-* fiilinin çok anlam taşıdığına aşağıdaki örnekler kanıtlar: 1. Kurmak, düzenlemek, oluşturmak. "Ve Süs bile Babilni Huşang yasadı." (186); 2. Yapmak, yaratmak. "Kalkan deb turlarkim, ul yasadı" (187); 3. Yontmak, kesmek. "Öz sureti bile butlar yasap..." (187); 4. Tasvir etmek, çizmek. "Aning suretin yasap, aning bila hursand bolur edi." (187) *Yasa-* fiili askerî terim olarak "orduğu hizaya getirmek, sıraya dizmek" anlamını da ifade etmiştir: "Sipah yasap... kaysarnı ve barça elin mast dastgir kıldı" (215). Bu fiilin eski "taksim etmek, bölmek" anlamı, bizim incelediğimiz eser metninde geçmemektedir. Özbek Türkçesi edebî dilinde "bir şeyi içine veya üstüne yerleştirmek, koymak, bırakmak" ÖTİL 1981: 66-67; ANETİL : 101-102) gibi temel anlamı ifade eden *sal-* fiilinin 18 anlam birimciği ifade ettiği kaydedilmiştir. Nevâyî eserleri dilinde bu fiilin, 12 anlamda kullandığı itiraf edilmiştir. *Tarih-i Mülûk-i Acem*'de *sal-* fiilinin aşağıdaki anlamlarda kullanıldığı görülür: 1. Atmak, yerleştirmek, tutuklamak. "Bu hazayondın on yetti bir husarga salıb, mahbus asrap..." (231); 2. Bırakmak, giriftar olmak. "Neça katla ozın muhlikalarga salıb, bandlarga tüdtü" (193); 3. Döşemek, sermek (kilim, halı ve başka). "Yerge farş ul saldı" (186); 4. Su çıkarmak, sulamak "...arıklar kazıp, suv salıp, obodlıg ul kıldı". (186); 5. Kurmak, yapmak, oluşturmak. "Ve anda ulug bınoye saldikim..." (187); 6. Girmek "Ve ul ozın şehрге salıp, sipah yasab..." (215); 7. Araya adam koymak; "Azarmıdoht... kişi aroga salıb, taaşşuk izhar qıldı" (234); 8. İslatmak, nemlendirmek, ıslanmak; "Adl bir korgandirkim, su salıp yıkılmas..." (226); 9. Kura çekmek, şansını denemek; "Gunahlıg kişi bolmasa, çek salıb, sayır halktın katl kılır". (189) 10. Düşünmek, aklına gelmek. "...azım devlet tekebbürü dimagğa fasid hayal salıp, alemi öz ibadetinga emr qılıb..." (187); 11. Başkasının görüşüne sunmak, hükmüne bırakmak. "Andın sonra ulamayı tyıgıb, aning bila bahsga saldı." *Ali Şir Nevâyî Eserleri Tilining İzahlı Lugatı* adlı eserde kaydedilen anlamların bazılarının eserde kullanılmadığını da kaydetmek gerekir. *Sal-* fiilinin yukarıda belirtilen anlamları, şairin kendi eserlerinde yaklaşık 20 anlamda kullandığını görürüz. Bizim araştırdığımız eser metninde ise *sal-* fiili 25 yerde, yukarıdaki 10 anlamda kullanmıştır.

Sonuç olarak TMA metninde kullanılan çok anlamlı kelimelerin % 30'u fiillerden oluşmaktadır. Bunların hepsi Türkçe kelimelerdir. Bu fillere şunları da ekleyebiliriz: Başla- fiili 9 defa ve 2 anlamda; buz- 16 defa ve iki anlamda; veyran qıl- (197), galebe kazan- (219); de- 83 yerde ve 5 anlamda; hisabla- (185), buyur-, emr kıl- (197); ata- (199); yet- 37 defa ve 4 anlamda; yetkür 15 defa ve 2 anlamda; keltür fiili 12 defa ve 2 anlamda kullanılmıştır.

Sıfatlarda Çok Anlamlılık: Araştırmamız eser metninde kullanılan çok anlamlı kelimelerin % 10'unu sıfatların oluşturduğunu gösterdi. Aşağıda bu kelimelerin bazılarını örneklerle inceleyeceğiz. Türkçe ulu kelimesinin çok anlamlılık özelliği ve VIII-XII. yüzyıllarda 7 anlam taşıdığı kaydedilmiştir. (DTS: 610). Nevâyî eserlerinin dilinde esasen iki anlamda kullanılıyor: 1. Büyük: “*Ve anda uluq bımayı saldıkm,...*” (187); 2. Yaşlı, ihtiyar: “*Ve Rum sağrıda Şahrıdad degen Pravızın bir uluq kişisi bar erdi*” (232). 3. İlk çocuk, en büyük: “*Anıng üç oghı bar erdi: uluğu Salım, ortançısı Tur, kıçığı Eraj*”. (189).

Kısacası bu sıfat, eser metninde 5 yerde 3 anlamda kullanılmıştır. Özbek Türkçesinde ise 8 anlamda kullanılmaktadır. (ÖTİL IV: 280-281). Anlam bakımından ulu kelimesine yakın olan Türkçe kalın kelimesi, “Eski Türkçe sözlük”te 3 manada kullanıldığı anlaşılmaktadır (DTS: 441-412). Nevâyî eserleri dilinde ise iki anlam taşımaktadır (ANEDİL IV: 26). TMA’da dört yerde aşağıdaki manalarda kullanılmaktadır: 1. Çok, fazla: “*Balağat kalın el cem bolub,...*” (189); 2. Sık, koyu: “*Bu halda yıraktın kalın kara payda boldı*” (202); 3. bol -yardımcı fiiliyle “çoğalmak” anlamında birleşik fiil oluşturur: “*Ama bulardın Od evladı kalın bolub, istila taptılar...*” (188). Birden fazla anlam bildiren kelimelerin leksik ve semantik anlamları bütün dönemlerde aynı şekilde kalmaz, her devirde belli değişime uğrar. Bu durumu çok eski tarihe sahip olan *kalın* kelimesinde de görebiliriz. Eski Türkçede de (DTS: 411-412) Nevâyî eserleri dilinde de (ANEDİL IV: 26) bu kelimenin temel anlamı olarak “çok, fazla, çok sayıda” anlamının temel oluşturduğunu görebiliriz. Özbek edebî dilinde ise bu sıfatın anlam alanı daralmış (Dadabayev 2007: 103) ve temel anlam olarak “ölçüsü büyük” anlamını taşımaktadır (ÖTİL V: 227-228). Arapçadan giren “gayet büyük, büyük, iri” temel anlamını ifade eden *azim* (ÖTİL I: 30) Nevâyî eserleri dilinde 5 anlamı bildirmektedir. TMA metninde bu sıfat 15 yerde, 3 anlamda kullanılmaktadır: 1. Büyük, iri: “*... anda azim çaşn kıldı.*” (187); 2. Ağır, zor: “*Atasını ölturgandın sonra anıng ham cismiga azim ranj tarı bolub...*” (231); 3. çok sayıda, hesapsız, fazla “*... Bani İsrailga çerik tartıb, azim katllar kıldı.*” (205)

Özbek edebî dilinde “maddi bakımdan yoksul, fakir, sefil, muhtaç” temel anlamını bildiren (ÖTİL IV: 236-237) Arapçadan giren fakir sıfatının, Nevâyî eserleri dilinde 2 anlamda (ANETİL III: 338); Özbek edebî dilinde üç anlamda kullanıldığı görülür. TMA metninde ise yedi yerde kullanılmış ve iki anlam bildirmiştir: 1. Mütevazilik anlamında 1. şahıs kişilik zamiri “ben” yerinde kullanılır: “*Ve fakir de... nazm adasığa karar beribmen (202)*”; 2. yoksul, sefil: “*Şapur’u asrar kişilerin eli bazı eşeklik fakirlerni talab kelturub erdiler...*” (215).

Özbekçeye Farsçadan girmiş olan “güzel, iyi, kaliteli: uygun, faydalı” (ÖTİL IV: 435) temel anlamını anlatan *hob* sıfatı eser metninde 4 yerde iki anlamda geçmektedir: 1. İyi, olur,doğru: “*...sipahlık kaidesini hob bildi*” (199) (Dadabayev 2007: 103); 2. Güzel, yakışıklı: “*Ve ul hiradmand ve pehlivan ve hob suret padişah erdi*” (200).

İsimlerde Çok Manalılık: Araştırmamız sürecinde çok anlamlı kelimelerin isimlerde işlek bir şekilde kullanıldığına şahit olduk. TMA metninde geçen çok anlamlı kelimelerin %50’sini isimler oluşturmaktadır. Bu kelimeler etimolojik açıdan şu şekilde incelenebilir:

Türkçe Çok Anlamlı İsimler:

“Kol” anlamını anlatan (ÖTİL II: 191-192) ilik anlam birimcik demetinin Özbek edebî dilinde 4 anlamda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Eski Türkçe Sözlük’te bu ismin tek anlamda (DTS: 170) kullanıldığı kaydedilmiştir. Ünlü şairin eserlerinin dilinde bu isim, kelime 8 anlamda kullanılmıştır (ANETİL II: 26). Yazar, TMA’da ilik kelimesini 11 yerde 2 anlamda kullanmıştır: 1. kol: “*Meşhurdurkim, vesiyet kıldıkim, yalang iliklernin tabutdın taşkaru çıkarsunlar...*” (203); 2. İnisiyatif: “*Kop mülke tasarruf ilikin sunğondın Buhtun-Nasr oğlu Nasr’ı Babil’din azl kıldı*” (198). Özbek edebî dilinde “Güneşten sonra üçüncü gezegen” temel anlamını anlatan yer kelimesi, VIII-XII yüzyıllarda dört anlamda kullanmıştır. (DTS: 257). Nevâyî eserleri dilinde altı anlamda kullanılmıştır (ANEDİL I: 524-525). Bizim araştırmamızda ise 26 yerde 4 anlam ifade etmek için kullanılmıştır: 1. Toprak, yer, zemin: “*Sova deryası yerge singdı, andakkım, su asarı kalmadı*” (226); 2. Yer, mekan: “*Yere farş ul saldı...*” (186); 3. Derece, rütbe, mertebe: “*Ve meknat ve şevketi bir yere etti...*” (229); 4. Memleket, vatan, yurt: “*... anıng zamanıda pil Hindistandın özge yerde balaladı*” (229).

“Yaşamak için planlanan bina” (ÖTİL IV: 271) anlamını bildiren “uy (ev)” kelimesi, Nevâyî eserleri dilinde 6 anlamda kullanılmaktadır. (ANEDİL IV:

281). TMA metninde ise bu kelime, 5 yerde geçer ve 3 anlamı bildirir: 1. Oda: “.. yığaçtan tahta ul kesib, üylarga eşik yasadı” (186). 2. Ev: “İsfaroyın şehriğe yetkanda, bir dehkan üyığa tuşti” (222). 3. Vücut, gövde: “Ki kuydı vucud üyığa çün kadam...” (235)

Çok manalı kelimelerden biri “Vücutun kalp ve kan damarlarından oluşan sistem içinde durmadan hareket eden sıvı” temel anlamını anlatan kan kelimesi (ÖTİL V: 328) Nevâyî eserleri dilinde 2 anlamda kullanılmıştır (ANEDİL IV: 63). Bu 2 anlam da TMA metninde aşağıdaki gibi gerçekleşmiştir: 1. Kan: “.. ötar dünyada bunça salatınning becihet kanın tökmemişi bolgaysen”. (204); 2. İntikam, öç: “Caddinin kanını Salm ve Turdin tileb. Alarnı katl kıldı” (190); Eser metninde bunların dışında Türkçeye “çağ” (189), (192); “egin” (214), (218), “yüz” (189), (209); “orın” (186), (229), (218) gibi ad sözlükbirimlerin iki ve daha fazla anlamda kullanıldığını görürüz.

İncelediğimiz eser metninde işlek bir şekilde kullanılan “seslerden oluşan, bir anlam bildiren dil birimi” (ÖTİL II: 94) temel anlamını bildiren ve Türkçe olan “söz” terimi, 29 yerde aşağıdaki 2 anlamda kullanılmıştır: 1. Söz, konuşma: “Manası hayyı natıkdur, yani tirigiki söz aytkay “ (185); 2. Hikâye, kıssa: “Yene dağı söz köp bar, amma sıhatdın yıragrak üçün bitilmedi” (185). Bu sözlük birimin Eski Türk dilinde tek anlam bildirdiği vurgulanmıştır (DTS: 51). Nevâyî eserlerinde ise 4 anlamı ifade etmek için kullanılmıştır (ÖTİL III: 608).

Nevâyî, deyimleri ustalıklı kullanmıştır. Bu ustalık, tasvir düzeyini yükseltmek ve olayları canlı bir şekilde ifade etmek için çok önemlidir. TMA dilinde kullanılan deyimleri konu ve içerik bakımından aşağıdaki gruplara ayırmak mümkündür:

1. Ruhi durumu ifade eden deyimler: Eser metninde **köngül** (gönül) sözlükbirimi birkaç sözle kullanılarak insan ruhi durumunun çeşitli yönlerini bildiren deyim oluşturmuştur: **köngül bagla**- “gönül vermek, bir işe ciddi bir şekilde girişmek”. *Ariyeti devletqa köngül baglamay, el bila beski yahşılık kıldı, anga Nekukor lakap koydılar* (216). Özbek edebî dilinde gönül bağlamak “gönül vermek, sevmek” manasını anlatmak için de kullanıyor (ÖTİFL 1978: 153). “Sevmek, âşık olmak” anlamını ifade etmek için eser metninde **köngül aldur** deyimini kullanmıştır: “*Arduvanning haremiden nece kenizek ötüb baradur erdiler. Biri Ardeşerni körüb köngül aldurup, alkıssa, alarning arasıda mulokot... vake boldu*” (208). “Ruhi duygular etkisinde kaygılanmak, çok heyecanlanmak” anlamı, **köngliga ıztırab tüş** deyimini yardımıyla verilmiştir: “*Közi anga tüşgeç, könglige ıztırab tüşüb emçokige süt keldi*” (199). “Moralı bo-

zulmak, çok üzölmek, kaygılanmak” (ÖTİL II: 458) sözlük birimi **köngli buzılmaq** deyiminde aksetmiştir: “Şapur aning begunohlğın bilib, ...könli aning uçun buzulib...” (221). “Tamamen unutmak, düşünmemek, ümidini kesmek” (ÖTİL II: 459), **ümidini üzmak** sözlükbirimi, **könglidin çıkar-** deyimiyile verilmiştir: “Dara dağı könglidin bu te'meni çıkarsun” (200).

2. Askerî kavramlarla ilgili deyimler: **ilikka kiyur** (225) “elde etmek, sahip olmak”; **qanın tile-** (194) “kanını istemek, kan davası”; **ilikka tüş-** “esir olmak” ve başka.

3. Niteleme özelliğı olan deyimler: “Eli ile dokunsa batacak, kolay ezilecek, hafif, yumuşak” temel anlamını ifade eden çok anlamlı “yumuşak” kelimesi aşğıdaki deyimlerde geçmektedir: **yumşak söz** (221) “Tatlı konuşan, güzel konuşan”; **huyı yumşag** (221) “yumuşak huylu, şefkatli”; “imkânı az, gücü yetmeyen, sınırlanmış” anlamı, eser metninde **kolu kıska** (221); **iliki kıska** (211) deyimlerinde aksetmektedir.

TMA'daki deyimler çeşitli konularda kullanılmıştır. Dil bilimci Z. Halmanova'ya göre deyimlerin uslubi-semantik özelliklerinin incelenmesi şu bakımdan önemlidir (2007: 149):

1. Deyimin kendine özgü yapısı edebî metinde açıkça görülür. Deyimin edebî metindeki önemini aydınlatma, deyimın şekillenmesi ve yapısına özgü bazı yönlerin tespitini sağlar.

2. Tarihî-edebî kaynaklarda deyimlerin eski şekilleriyile kullanılması, dil gelişimindeki fonetik ve leksik değışmelerin tespitine yardım eder.

3. Deyimlerin metinsel tahlili, bu deyimlerin şekillenmesindeki ilk esasları belirlemede önemlidir.

4. Edebî eser dilindeki yazar tarafından yaratılan deyimleri incelemek, yazarın edebî ustalığını ortaya koymayı sağlar.

Kaynaklar

Ali Şer Nevai, *Tarih-i Mülûk-i Acem*, (1967), 14 cilt, Taşkent.

_____, *Muhakemetü'l-Lugateyn*, (1967), 14 cilt, Taşkent.

(ANETİL) Ali Şer Nevayî Eserleri Tilining İzahlı Lugatı, (1985), Taşkent: Fan.

Bafayev B. (1983), *Nevai Eerleri Leksikası*, Taşkent: Fen.

Dadabayev H. Hamidov Z. (2007), *Özbek Edebiy Tili Tarihi*, Taşkent: Fan.

Drevnetyurskiy Slovar (1969), L.Nauka,.

- Fazilov E İ., (1966), *Starouzbekskiy yaqık Harezmskiye Pamyatniki*, VIV, Cilt I, Taşkent: Fan.,
- Haciyev A. (2002), *Lingvistik Terminlarning İzahlı Lugatı*, Taşkent.
- Halmanova Z. (2007), *Baburname Leksikası*, Taşkent: Fen.
- Mirtaciyev M. (1975), *Özbek Tilide Polisemiya*, Taşkent: Fen.
- Özbek Tili Leksikolojisi (1981), Taşkent: Fen.
- Özbek Tilining İzahlı Frazzeologik Lugatı, (1978), Taşkent.
- (ÖTİL) Özbek Tilinin İzahlı Lugatı, (1981), Fen.
- (ÖTİL) Özbek Tilinin İzahlı Lugatı, (2006-2007 2008) Taşkent: Fen.
- Rahmatullayev Ş. (1965), *Özbek Tili Frazzeologiyasının Bazı Meseleleri*, Taşkent.
- _____ (2006), *Hazirgi Özbek Edebiy Tili*, Taşkent: Üniversitet.